

УДК 94(477.51)«188»:342.565.4-048.36

Людмила Студьонова

ВРАЖЕННЯ СЕНАТОРА О.О. ПОЛОВЦОВА (1832–1909) ВІД ПЕРЕБУВАННЯ В ЧЕРНІГОВІ У КВІТНІ–ТРАВНІ 1881 р. ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ РЕВІЗІЇ В ГУБЕРНІЇ: СТОРІНКАМИ ЙОГО ЩОДЕННИКА

DOI: 10.58407/litopis.240606

© Л. Студьонова, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4479-4543>

Метою статті є аналіз щоденника сенатора О.О. Половцова як історичного джерела, в якому відтворено маловідоме приватне життя Чернігова на початку 80-х рр. XIX ст., куди сенатор прибув в якості ревізора. **Методи:** історизм, опис та аналіз. **Наукова новизна:** уперше звернено увагу не на результати ревізії, проведеної О.О. Половцовим у Чернігівській губернії, а на щоденник сенатора, виданий у повному обсязі в 2022 р. у двох томах (1859–1882). Другий том складають записи за 1878–1882 рр. Нотатки за 1881 р. можна умовно назвати «чернігівськими есе», автор яких чітко, інколи із сарказмом, висловлює власне бачення подій та людей, що його оточували. **Висновки:** О.О. Половцов мав численні зустрічі й бесіди з губернатором, чиновниками різних рангів, предводителями дворянства, земськими діячами-лібералами, міським головою, військовими, правоохоронцями, представниками духовенства, учителями й селянами, коли виїздив у повіти. Сенатор не лише дає власні оцінки та спостереження, але й детально викладає судження своїх співбесідників і опонентів. Це дуже важливо, адже так ми дізнаємося про позиції та погляди відомих тоді чернігівців, про які більше немає подібних свідчень. Це актуально також для розуміння економічного, суспільно-політичного, гуманітарного клімату, в якому тоді перебував Чернігів.

Ключові слова: Чернігів, А.Л. Шостак, М.І. Неплюєв, В.М. Хижняков, І.Л. Шраг, земські збори, земці-ліберали, В.О. Полторацький, А.Є. фон Меклін, Остер, Козелець, О.М. Судієнко, Новгород-Сіверський, Мглин, Рославль.

Олександр Олександрович Половцов народився 31 травня 1832 р. в родині, яка походила від Білоцерківського полковника Семена Половця, сподвижника Б. Хмельницького¹. У 1702 р. Половцови, уже дворяни, отримали землі в Псковській губернії². Олександр Андрійович, батько сенатора, володів маєтком у Санкт-Петербурзькій губернії. Державний чиновник: служив у Сенаті, у міністерстві держмайна, де був членом Ради міністра. Мати Половцова, Аграфена Федорівна, – дочка майора Ф. Татищева, учасника війни 1812 р. Олександр Олександрович мав дядечка Петра Андрійовича Половцова – генерал-майора, володаря маєтку в Семиполках Чернігівської губернії, куди на гостини заїжджав сенатор.

По закінченні училища правознавства О. Половцов вступив на службу в Сенат. Дуже вдало складалася його кар'єра: дійсний статський радник, обер-прокурор І департаменту Сенату, сенатор, якого у 1880 р. було призначено для сенаторської ревізії в Київській та Чернігівській губерніях з метою зібрати й підготувати матеріал для реорганізації системи адміністративного та селянського управління Російської імперії. Про те, що відбувалося з ним у той час, Половцов занотовував у щоденник. «Я пишу не історичні, державні мемуари, – наголошував автор, – а записки звичайної людини, яка живе за звичайних часів серед звичайних людей. Я не караю, не малюю, не співаю, а записую те, що бачу і чую, в тій

¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. 2: 1878–1882. С. 7; Семен Половец (поч. XVII ст. – після 1657 / бл. 1664) – військовий діяч і дипломат, один із активних учасників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Полковник Білоцерківський. Тесть гетьмана Івана Мазепи.

² Там само.

думці, що на відстані кількох років буде і цікаво, і недаремно знати подробиці осіб і подій, що мене оточують»³.

Своє попереднє знайомство з Чернігівською губернією сенатор розпочав з бесіди з відомим адвокатом (так він пише, не називаючи імені; можна припустити, що то був І. Шраг). Зустріч відбулася в Києві 7 січня 1881 р.⁴ Адвокат запросив Половцова приїхати до Чернігова для участі в губернських земських зборах. Олександр Олександрович був уже поінформований про те, що на тому засіданні розглядатиметься рішення про виселення в адміністративному порядку відомого земського діяча І. Петрункевича. У зв'язку з цим має вирішуватися ще одне важливе питання: надання земству права обирати в гласні людей, висланих в адміністративному порядку. Крім цього, на розгляд винесено документ «О признании равноправности малороссийского наречия с великорусским языком»⁵. Половцов відмовився від запрошення, пославшись на погане самопочуття після нападу ниркової хвороби. Сенатор пояснює: «Моя присутність могла б поставити мене в дуже незручне становище»⁶.

Проте земські збори його вкрай зацікавили. Тому 13 січня 1881 р. сенатор доручає своїм співробітникам Н. Єсипову (колезький секретар, Міністерство внутрішніх справ), А. Попову (товариш прокурора Московської судової палати, дійсний статський радник) і П. фон Кауфману (колезький асесор, канцелярія Комітету міністрів)⁷ відбути до Чернігова начебто для ревізії окружного суду, а насправді спостерігати за тим, що відбувається на зборах. Увечері цього ж дня Половцов із прокурором судової палати Н. Загоскіним розмірковують «про суперечку з чернігівським губернатором щодо відповідальності митного справника»⁸.

За два тижні повернулися з Чернігова А. Попов, Н. Єсипов і П. Кауфман. Вони доповіли сенатору, що Чернігівське земство поділено на дві партії. Праву партію очолює губернський предводитель дворянства М. Неплюєв: «людина обмежена, яка переслідує вузько поміщицькі грошові, майнові інтереси; його ненавидять противники за зроблені ним поліцейські доноси»⁹. Унаслідок було вислано декількох лібералів на чолі з І. Петрункевичем. Засідання відбуваються в дебатах особистісного значення. Губернатор А. Шостак безтактно й дурними витівками налаштовує проти себе земство.

9 лютого 1881 р. Половцов мав розмову з О. Лазаревським (1834–1902) – представником Конотопського земства на губернських земських виборах. Сенатор отримав багато цікавої та цінної інформації про земство, яку підкріплював читанням журналів Чернігівських губернських земських зборів.

Весь лютий 1881 р. Половцов зайнятий чернігівськими справами, хоча все ще перебуває в Києві. Цікавий запис у щоденнику від 19 лютого: «З'явився Корчуков¹⁰, який повернувся з Остерського повіту, де розгромив негідників мирових суддів, хоча й виборних. Вишневський і [А.В.] Солонина – не мирові судді, а кабатники – подають у відставку, повітовий предводитель дворянства [М.М.] Александрович, який нерідко судився за згвалтування й підозрювався у підпаді, також подав прохання про відставку, судовий пристав, що накладав нечувані побори, відданий суду»¹¹.

Наступного дня сенатор мав численні бесіди з важливими людьми, серед яких був О. Ліндфорс. Він доводив необхідність підтримання особливої партії освічених людей, що утворюється. Вони належать до землеволодіння, земства, – керівників народу на шляху успіху й захисників його ж від свавілля адміністрації. На цю тему, сказав Ліндфорс, Олександр Русов має намір писати в газеті «Труд».

24 лютого 1881 р. на відповідь до Половцова прибув О. Русов. Із собою він привіз статистичні матеріали, зібрані ним по Чернігівській губернії. Після ознайомлення з документами сенатор зробив зауваження співбесіднику з приводу його статті в сьогоденньому номері «Труда». На це Русов відповів, що цензор завадив йому сказати – українофільство допустиме лише за умови нерозривного зв'язку Малоросії з Великою Росією¹². Реакція сенатора на відповідь невідома.

³ Половцов А. Дневник. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. I. С. 265–266.

⁴ Там само. Т. 2. С. 252.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Ініціали подано російською мовою, оскільки встановити їх повністю немає можливості, тому переклад українською – так само.

⁸ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 256.

⁹ Там само. С. 263.

¹⁰ Н.М. Корчуков – прокурор Київської судової палати, колезький секретар. Здійснивав ревізію установ Борзенського, Конотопського, Ніжинського, Остерського повітів з 9 до 28 лютого 1881 р.

¹¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 277.

¹² Там само. С. 282.

1 березня 1881 р. о десятій ранку Половцов покинув Київ, щоб відвідати Козелець. У щоденнику він пише: «...завдяки Василеві Андрійовичу Кочубею сідаю в чудовий, замовлений ним у Парижі дормез. Зі мною їдуть Воскобойников і Шидловський¹³; погода жахлива, стужа та сніг з вітром, дорога, хоча й відремонтована для мого проїзду, погана. О 2 годині зупиняюся в Семиполках у старого дяді Петра Андрійовича, який, не дивлячись на свою глухоту, виказує нам люб'язний прийом і пригощає відмінним сніданком. О 4 продовжуємо подорож і близько шостої години досягаємо Козельця, де нам приготовлено квартиру у військовому клубі»¹⁴. Зустріч з місцевим начальством. Серед інших – батальйонний командир Архангелогородського полку Шамшев, із яким Половцов навчався в училищі правознавства. Наступного дня – відвідини Козелецької міської та земської управ. Цікавився сенатор і роботою Козелецької телеграфної станції та поштової контори.

7 березня 1881 р. Половцов відряджає своїх помічників А. Пестова (статський радник, проводив ревізію установ Чернігівської губернії), Є. Щиrowsького (радник Мінського губернського правління, колезький асесор) та Н. Єсипова до Чернігова для остаточної підготовки приїзду сенатора. Чернігівській міській голова В. Хижняков пам'ятав, яку тривогу підняли в усіх казенних установах. Поспішали підчистити документи та приховати незручні кінці... Бідні чиновники сиділи ночами, приводячи до ладу справи своїх установ¹⁵.

13 квітня 1881 р. Половцов сідає на пароплав і при ясній свіжій погоді піднімається по Дніпру, а потім по Десні. До вечора зупиняються в Острі. Чиновники сенатора ночують у клубі, а сенатор – на пароплаві. 14 квітня, за словами Половцова, був дуже холодний вівторок, дощ, вітер. О сьомій ранку прийшли в Чернігів. Олександр Олександрович одразу прийняв губернатора Шостака та віцегубернатора Бачманова¹⁶. Потім поїхав у будинок Милорадовича, орендований ним ще в січні. Розчарувався тим, що його помешкання виявилось просторим старим поміщицьким будинком, повним вологості й фамільних портретів¹⁷.

Наступного дня, 15 квітня в середу, відбулося знайомство з губернськими діячами. Серед цивільних були представники військових – дивізійний, бригадний, полковий командири. Жодних промов, а лише потиснення рук особам, що обіймали посади IV класу, тобто дійсним статським радникам, які були спадковими дворянами. Архієрей Серапіон отримав від Половцова таку характеристику: людина, котра нічим не примітна, яку беруть у помічники і яка потрапляє на самотійну посаду тому, що нікому не коле очі. Архієрей засмутився від рішення сенатора ревізувати консисторію. Половцов доручив Серапіону направити до нього секретаря консисторії, артилерійського офіцера у відставці Вошиніна, який користується репутацією чесної людини. Повертаючись додому, сенатор застає в себе губернатора А. Шостака, який на губернаторській посаді вже два роки.

Із короткої розмови з губернатором Половцов зробив висновок, що Анатолію Львовичу притаманні легковажність, поверховість, недбале ставлення до справи. А після знайомства з його дружиною, дуже милою жінкою слабого здоров'я, народженою Шидловською, відчув, що вона обтяжується життям у Чернігові і взагалі – усім своїм існуванням. Запрошений на обід у домі губернатора в товаристві різних чиновників, сенатор почув, як Шостак, виголошуючи тост, згадував реформи Олександра II, підкреслював великі завдання ревізії. Половцов дякував чернігівцям за люб'язний прийом, випив келих вина за здоров'я хазяйки. А наступного дня Олександр Олександрович запросив губернатора до себе, аби поговорити про очікувані в Глухівському повіті безпорядки під час перебування. З'ясувалося, що Шостак про це нічого не знає. Половцов був роздратований. А тут ще М. Неплюев поскаржився на легковажність Шостака й повідомив «неймовірний факт, що губернатор не приймає по неділях нікого зі службовців, якою б важкою та спішною не була б справа»¹⁸. Подальші спілкування з губернатором ще раз неприємно вразили Половцова тим, що той не розуміється на селянській справі й питанні перебування. Сенатор попросив Шостака пояснити йому різницю між великоросійським і малоросійським становищем селянства. Той відповів, що великоросійське обтяжливіше, але чому, пояснити не зміг. Запитав Половцов і про таке: в яких повітах відбулися земські збори для обговорення поставленого Міністерством внутрішніх справ питання про перетворення повітових селянських присутностей? Губернатор сказав, що відповідь він отримав від Конотопських

¹³ А.Н. Воскобойников – помічник обер-секретаря 1-го департаменту Сенату, колезький асесор. О.В. Шидловський – помічник діловода Відділу законів Державної канцелярії, титулярний радник.

¹⁴ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 284.

¹⁵ Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. Петроград, 1916. С. 103.

¹⁶ Бачманов Валерій Павлович – камер-юнкер, надвірний радник (колезький радник). Обіймав посаду віце-губернатора 23.01.1876–19.04.1882.

¹⁷ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 306.

¹⁸ Там само. С. 309, 312.

повітових земських зборів. Однак зміст документа не зміг розкрити так само, як не назвав, де ще відбулися екстрені повітові земські збори.

У губернії почалися єврейські погроми. Удень 27 квітня 1881 р. Шостак отримав телеграми про пограбування євреїв, але Половцову про це не доповіли, хоча ввечері вони зустрічалися й грали у вінт (класична англійська карткова гра). Про телеграми сповістив лише вранці. Сказав, що має намір виїхати в Ніжин і Конотоп, де розгорілися безпорядки. У Конотоп губернатор виїхав. Отримавши першу інформацію про конотопські події в понеділок о п'ятій дня, прибув на місце в середу о восьмій вечора. Жодних повідомлень від нього не надходило кілька днів. Як пише Половцов, погроми мали розпочатися і в Чернігові, але їх вдалося попередити зусиллями сенатора, Вологодського полку, розквартированого в місті, і дивізійного генерала В. Полторацького – із застосуванням військової сили¹⁹. Лише 7 травня 1881 р. сенатор отримує телеграму від Шостака: у Конотопі наведено порядок.

Половцову дуже сподобався Олександр Іванович Ханенко (1805–1895) – людина, за його словами, розумна й освічена. Свого часу він був предводителем дворянства Суразького повіту, членом Чернігівського комітету для поліпшення становища селян і діячем реформи 1861 р., членом межевої палати в Чернігові. Тому розмови між Половцовим і Ханенком носили предметний характер. Говорили про Мглинський та Суразький повіти – вразливе місце губернії. У вісімнадцятому столітті, як розповідав Олександр Іванович, там були дрімучі ліси, численні ріки, землі заселялися вихідцями з Польщі, які тікали від панського гніту. Нині ці повіти – піщаний степ. У Чернігівській губернії відбувається огульна вирубка лісів. Уряд нічого не робить, щоб на місці вирублених насадити нові дерева й відновити ліси. Щодо земства, то там панує політиканство. Узагалі-то, анархісти за останні роки втратили колишнє становище в Чернігові²⁰.

Запис із щоденника Половцова: «Під керівництвом досвідченого і люб'язного Олександра Івановича Ханенка оглядаю його власну невелику колекцію предметів, знайдених у чернігівських курганах варшавським професором Самоквасовим, потім їдемо в Троїцький монастир, де в архієрейській різниці серед інших дорогоцінних речей зберігаються дуже рідкісні за старовиною та витонченістю панагії. Відклавши шість, які мені найбільш сподобалися, прошу Ханенка віддати розпорядження сфотографувати їх. Оглядаю собор, започаткований у 1031 р. і, на жаль, дещо зіпсований старанністю ревнителів 18 ст. О 5 годині обід у губернського предводителя Неплюєва, справа, на щастя, обходиться без промов, гості сидять за двома столами, і на всьому прийомі відчувається відома відсутність пихатості й натягнутості. Найбільш неприємне для мене враження те, що архієрей, який сидів напроти мене, одяг на себе одну з кращих відзначених мною панагій, тоді як я мав наївність сподіватися, що він покладе їх під скло»²¹.

Троїцький монастир сенатор відвідав вдруге. Уперше він приїхав 16 квітня й потрапив на урочистий день народження архієрея Серапіона. Зранку той затримав весь персонал духовенства, начальство чоловічого та жіночого училищ для представлення їх Половцову. Але перед цим Олександра Олександровича заводять в собор, де після ектинії та побажання багатоліття архієрей підносить сенатору копію з чудодійного образу, який є в храмі – вочевидь, ікони Богородиці Чернігівської Іллінської, оригінал якої зберігався в Троїцькому соборі. Потім подають чай і пропонують шампанське, від якого Половцов тактовно відмовляється. Користуючись нагодою, архієрей Серапіон нарікає на неможливість знайти достатню кількість священників. У семінарії не закінчує курсу й половина учнів, необхідних для поповнення вакансій, що відкриваються. Повинен у цьому граф Д. Толстой, міністр освіти, котрий відкрив семінаристам двері університетів. Архієрей попросив у Половцова допомоги в будівництві приміщення для жіночого духовного училища.

Серед чернігівських очільників, до яких приязно поставився Половцов, була ще одна людина: «Ввечері розмова із жандармським полковником Меркліним. Дуже скромна, повільна, добросовісна, працелюбна людина. Скаржився на безсилля в боротьбі з пропагандою. Сказав, що все велике, анархічне, що відбулося в Росії за останні роки, зародилося [і] в Чернігівській губернії і зв'язок самих видних громадських діячів з найзапеклішими вітчизняними та іноземними революціонерами безсумнівно. Скаржився й на своїх помічників, котрі займаються політичними справами»²².

Були проблеми й у військових. Запис у щоденнику: «Знову візити: бригадного генерала Боборикіна, котрий повідомляє, що в розташованому в Чернігові Вологодському полку

¹⁹ Генерал-майор Володимир Олександрович Полторацький (1830–1886) був начальником 5-ї піхотної дивізії 9-го армійського корпусу, до складу якого входив 18-й піхотний Вологодський полк, дислокований у Чернігові. Походив з родини Полторацьких із Сосниць. Племянник А.П. Керн (Полторацької).

²⁰ Так у тексті; «анархістами» у той час називали всіх, хто виступав з радикальною критикою влади.

²¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 311.

²² Там само. С. 307–308.

за останню війну²³ зроблено економію в 200 тис., що полк бажає на ці гроші побудувати казарми й потім отримувати суму, яку виділяють нині на квартири для полку, але міська виборна влада протидіє цьому, знаходячи грошову вигоду у наймі приміщення для війська»²⁴. Чи зробив сенатор що-небудь для 18-го піхотного Вологодського полку, невідомо. Половцов про те не згадує. Але точно відомо з інших джерел, що кам'яні казарми для військових були побудовані нижчими чинами Вологодського полку впродовж 1883–1887 рр. До створеної спеціальної будівельної комісії, окрім начальника 5-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта В. Полторацького та кількох офіцерів, входили Чернігівській міській голова В. Хижняков і керуючий Чернігівською контрольною палатою, дійсний статський радник Н. Сухотін. Казарми зводилися на придбаній земельній ділянці (Сабичевський бор) за три версти від Чернігова, на річці Стрижень, поблизу Гомельського шосе за проектом цивільного інженера П. Бергшт্রেессера, який навесні 1884 р. прибув до Чернігова²⁵.

Цивільні ж чини пропонували в розмовах із сенатором нові варіації на старі теми: незадоволені селяни, нігілісти, різниця між козаками та селянами, підступні євреї, погана робота поліції, а добробут населення, без сумніву, підвищується. Запис у щоденнику: «Губернський предводитель Микола Іванович Неплюев займає єдиний у місті розкішний будинок, який належить дворянству. У постійній боротьбі (консерватор) з політиками, як Карпинський, Ліндфорс, Петрункевич та ін.»²⁶.

Усі ці люди – представники ліберального крила Чернігівського губернського земства. Деяких із них сенатор побачив і послухав на засіданні міської думи 22 квітня 1881 р. Половцов записує в щоденнику: «Ліберали: голова Хижняков та його друзі, гласні Шраг, Варзар, Константинович, говорять майже виключно й ледь не сміються над безгласним натовпом гласних, які проти волі підкоряються вимогам голови вести квартирний податок з даруванням квартирантам виборчих прав»²⁷. В. Хижняков також клопотався про надання Чернігову громадської поліції для стягнення податків спостереження за виконанням зобов'язань постанов.

Половцов вирішив ближче познайомитися з В. Хижняковим. Для цього наніс йому візит вдома, сподіваючись, що там будуть друзі Хижнякова – головні представники того, що в Чернігові називалося червоною або лівою партією. Вони на обліку в жандармському управлінні. Половцов не помилився – усі були в міського голови, крім, за його словами, трьох головних коноводів цієї партії. Карпинський у запої два тижні. Петрункевич на заслання в адміністративному порядку. Ліндфорс у Києві займається адвокатурою. Тому Половцов зробив записи в щоденнику про тих, хто того вечора був у міського голови.

Хижняков Василь Михайлович – син секретаря Київської духовної консисторії, відомого, – як стверджував Половцов, – своїм хабарництвом; Василь Михайлович не пішов слідами батька, а став учителем гімназії, закінчивши університет. Після десяти років педагогічної практики потрапив у міські голови. Отримує дві тисячі рублів платні. У колі друзів і застільних приятелів орудує інтересами міста. Словесний портрет міського голови: «Хижняков високий на зріст, смаглявий, із густим волоссям, говорить уривчасто й досить самовпевнено. Як хазяїн дому вкрай задоволений своєю присутністю та всіляко намагається довести в моїх очах знання світських пристойностей, причому занепокоєння доходить до того, що він п'яти хвилин не може усидіти на одному місці»²⁸.

Константинович Микола Олександрович – директор міського банку. Його словесний портрет: «...високий щільний чоловік із окладистою рудою бородою ... як чутно, дуже ласий на гроші та скупий, справу банку веде відмінно, тому що банк, який отримав у 1875 р. 10 тисяч основного капіталу, до 1881 р. має 150 тисяч капіталу й дає місту 40 тисяч рублів чистого прибутку, що дає місту можливість і проводити воду, і мостити вулиці. Константинович говорить більше й безперервніше за всіх гостей Хижнякова; в його словах відчувається авторитет задоволення, не нехтований руйнівниками суспільного устрою»²⁹.

Червінський Петро Петрович – член земської управи, земський статистик. Уперше з ним розмова відбулася 20 квітня 1881 р. У щоденнику Половцов записав, що його співбесідник був висланий в адміністративному порядку до Архангельської губернії, і тому, вірогідно, ніякої ніжності до уряду не відчуває. У розмові Червінський скаржився на те, що адміністрація не дає можливості вибрати співробітників, бо вбачає в статистиках селян-

²³ Ідеться про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., в якій 18-й піхотний Вологодський полк брав участь.

²⁴ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 308–309.

²⁵ Краткая история 18 Пехотного Вологодского полка 1803–1897 гг. / Сост. Н.А. фон-Фохт. Житомир, 1898. С. 254–257.

²⁶ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 306–307.

²⁷ Там само. С. 312.

²⁸ Там само. С. 313–314.

²⁹ Там само. С. 314.

ських пропагандистів соціалізму. У домі міського голови сенатор побачив земського статистика худим, хирлявим, недостатньо охайним («небрежно омытый»), остриженим та одягненим як «діяльний нігіліст». Говорив самовпевнено й нахабно. Наполягав, що на відміну від своїх співбесідників, він – вчений-економіст і статистик. Намагається висловити свої погляди словами, які нагадують рядки з відживаючих підручників³⁰.

Варз(е)ар Василь Єгорович – земський статистик, мировий суддя. За словами Половцова, харківський генерал-губернатор князь Мирський вважав Варзара селянським пропагандистом соціалізму, тому не хотів допускати його до справи статистичних описів. Запис у щоденнику: «Варзер, мировий суддя, недурний, але дуже дюжинного розуму молода людина з маленькими вусиками, невеликими очима та круглим обличчям, яке майже нічого не виражає, говорить не менш самовпевнено, ніж Червінський, і полюбляє посылатися на свою практику судді; не замислюється ні перед чим і на все має готову, досить швидко відповідь»³¹.

Шраг Ілля Людвигович – чернігівський адвокат. Мовчун. Безперечно, розумніший за інших, слів втрачати не полюбляє, але говорить лише з відповідною ціллю, бо має перевагу в кращому власному становищі. «Мовчати взагалі обережніше, ніж говорити, – зауважує Половцов, – а доказом обережності Шрага може слугувати та обставина, що він був чимось на зразок вихователя страченого Лизогуба, а сам не зазнав жодної відповідальності за навіювання своєму вихованцю образу думок, які привели до шибениці»³².

Сенатор називає ще двох гостей – А. Солонину й О. Тишчинського, які залишалися безмовними. Останній навіть вийшов до сусідньої кімнати.

Розмову Половцов розпочав з того, що похвалив М. Контантиневича за діяльність його банку й поцікавився, яку допомогу надає банк селянам для придбання землі. Константиневич пообіцяв зібрати про це детальну інформацію. Потім додав, що селяни прагнуть розширити своє землеволодіння, але ціни на землю постійно зростають. Далі розмова торкається тягарів, які лягають на селян. П. Червінський розповів про вартість реманенту, прибутки та платежі. Ціни необхідно передивитися. Більшість присутніх із цим твердженням не погодилися. Сказав Червінський і про те, що тепер на селі без векселя жодного рубля не дають у борг, хоча раніше брали товар «на віру», тобто в кредит. В. Варзар стверджував, що молоді люди в суді брешуть, а старі кажуть: їх вчили говорити те, що гідко їхній совісті. На питання Половцова, звідки чекати поліпшення, присутні відповіли мовчанням. А потім заговорили про поліпшення школи, мораль чиновників, про злиття інтелігенції з народом. Урешті-решт домовилися про важливість близькості поміщиків до народу. Хоча вони й втратили свої феодальні права, але не втоптані у бруд законом 1861 р., тобто поліпшення можна чекати лише від поміщиків.

На цьому зустріч у домі міського голови завершилася. Враження таке, що перед нами пройшло кілька карикатурних персонажів – настільки сенатору Половцову були не до подобі чернігівські ліберали.

Напередодні О. Половцов оглянув навчальні заклади. Ось його враження: чоловіча гімназія розміщується у тісному приміщенні; на уроці Закону Божого та латинської мови під час опитування учнів відповідають самі вчителі; у латинському класі вчитель говорить такою ламаною російською мовою, що учні ледь не сміються. Будинок жіночої гімназії ще гірший. Сенатор був присутній на уроці французької мови, яку дівчата опановують п'ятий рік. Ніхто з учениць, стверджує він у щоденнику, не розуміє жодного слова й сказати французькою не може. У чоловічому духовному училищі, де було 316 вихованців, усе влаштовано набагато краще, ніж у гімназіях. І самі викладачі справили гарне враження. Неприємними виявилися відвідини семінарії. Усюди бруд, неохайність, сморід³³.

О. Половцов оглянув також божевільню, лікарню, фельдшерську школу. Йому все сподобалося. Будинки місткі, охайні, багато повітря. Приємне враження справила на нього тюрма – містка, чистіша за інші остроги, які він бачив. У ній багато арештантів, присуджених до арештантських рот без знайденого для них приміщення³⁴.

Тема єврейських погромів у Чернігівській губернії на початку травня 1881 р. заслуговує окремого дослідження. Вважалося, що в усьому винні соціалісти, які підбурювали се-

³⁰ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 314.

³¹ Там само.

³² Там само. С. 314–315.

³³ У травні 1881 р. інспектор Чернігівської духовної семінарії Ф. Дмитревський надіслав кілька листів О. Шидловському з команди сенатора, в яких сповіщав про зловживання ректора семінарії протоієрея В. Розова. Анонімного листа з таким самим змістом отримав і О. Половцов. Ці листи зберігаються у відділі рукописів РНБ ім. М. Салтикова-Щедрина в Петербурзі.

³⁴ В арештантських ротах утримували волоцюг, осіб, засуджених за дрібні правопорушення, та представників привілейованих станів – за тяжкі злочини. Під відсутністю для них приміщення О. Половцов мав на увазі окрему будівлю.

лян і конотопських залізничників. Тривожно було і в самому Чернігові. Запис у щоденнику від 3 травня: «Проїхавши по місту, переконаюся, що все спокійно, і заїжджаю подякувати за сприяння Полторацького, який увесь ранок провів на коні, викликаючи чергові частини Вологодського полку»³⁵. Неспокійно було в Суражі, Клинцях, Городні. У Києві також. Для припинення погромів були задіяні військові. Половцов із Полторацьким дивилися, як солдати Вологодського полку прицільно стріляють. 6 травня, як записує сенатор у щоденнику, з усіх боків надходили повідомлення про зменшення безпорядків з євреями. Справ більше немає (додає він). Залишилося почекати прибуття із Новгород-Сіверського пароплава Судієнка – брата Володимирського губернатора О. Судієнка. Того ж дня Половцов мав останню розмову з П. Червінським і взяв участь в урочистостях з нагоди дня народження спадкоємця престолу – майбутнього імператора Миколи II: був присутній на обіді та молебні в соборі, дивився парад Вологодського полку.

Весь день 7 травня сенатор наносив прощальні візити, а на завтра пароплавом Судієнка відбув із Чернігова до Новгород-Сіверського, звідти – у судієнківське село Очкино. Далі його маршрут був таким: Панурівка (маєток Миклошевського), Костобобров (маєток князя О. Голіцина; місцеві селяни зустрічали сенатора на колінах і просили його втрутитися в проблеми з межуванням), Стародуб (зустріч з повітовим предводителем дворянства Скоропадським), Мглин і нарешті Рославль, де на Половцова чекав чудовий вагон, надісланий з Петербурга. У щоденнику він занотував численні зустрічі, розмови й бесіди, створив непривабливі словесні портрети осіб, з якими зустрічався, описи маєтностей, де судилося зупинитися.

В Очкино Олександр Олександрович ночував у старому поміщицькому домі Володимирського губернатора О. Судієнка. Сад спускався до Десни, занедбаний, з віковими липами, каштанами, бузком, яблунями. Усе це цвіло, пахло, складаючи враження вінка, кинутого на могилу поміщицького життя. Половцов був вражений. Тому записав у щоденнику: «Само слово “поміщик” зробилося ледь не лайливим словом, тоді як при всіх його недоліках поміщик, землевласник, вотчинник був і залишається піонером просвітництва серед сірого, грубого натовпу, з якого деякі недодумливі ідеологи прагнуть зробити ледь не ідеального мудреця, законодавця, філософа»³⁶. Сенатор погоджується, що поміщицька влада винна у зловживаннях. Майстерна законодавча рука повинна б була ці зловживання зрізати, як ріжуть сухі гілки, пише він. Але замість цього сокира торкнулася коріння. Поміщицька влада впала. Натомість виріс шинок із волосним писарем. Дворянство спотворено верховною владою – так вважав сенатор. Країна встала на шлях капіталістичного розвитку. Капіталістичні відносини проникли й на село. Настав час віддати майновішому та освіченому класу місцеву владу: і судову, і адміністративну через виборні установи, без довіри до яких не можна досягти нічого, крім невдач і нещастя. «Таким було моє враження перед від'їздом на ревізію, – записав він у щоденнику, – таким і нині є переконання, що більше й більше укорінюється в мені»³⁷. Із такими думками Половцов покидав Чернігівську губернію.

Чернігівській міській голова В. Хижняков залишив цікаву інформацію: «Труди ревізії понад тридцять років відпочивають в архівах. Два великих друкованих тома цих праць через рік після ревізії презентував мені секретар Половцова покійний Воскобойников. Ці фоліанти, що не побачили світу, я віддав у бібліотеку губерньської земської управи»³⁸, тобто до громадської бібліотеки – нині Чернігівської ОУНБ ім. Софії та Олександра Русових. На жаль, у бібліотеці вони не збереглися з об'єктивних історичних причин, і їхня доля невідома.

О. Половцов повернувся до Петербурга. Окрім важливих державних справ, займався підприємництвом, меценатством, колекціонуванням, складанням біографічного довідника. Писав щоденник як свідок епох царювання Олександра II, Олександра III і Миколи II, під владою яких знаходилася тоді Україна та її складова частина – Чернігівська губернія. На відстані майже півтора століття щоденник О. Половцова сприймається як свідчення очевидця про діяльність владних осіб Чернігова та учасника подій, які відбувалися в місті на початку 80-х рр. XIX ст., а також цікаве доповнення до вже відомих літературних і архівних джерел, хоча й досить суб'єктивне.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Софії та Олександра Русових, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії ім. Л. Глібова (пр. Миру, 41, м. Чернігів, 14000, Україна).

³⁵ Половцов А. Дневник. 1859–1882. Т. II. С. 320.

³⁶ Там само. С. 323.

³⁷ Там само.

³⁸ Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. С. 105–106.

Studyonova Lyudmila – librarian of the department of local history of the Chernihiv Sofia and Oleksandr Rusov regional universal scientific library, honored cultural worker of Ukraine, member of the National union of local historians of Ukraine, laureate of the L. Hlibov award (41 Miru Av., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: studenova2001@gmail.com

IMPRESSIONS OF SENATOR O.O. POLOVTSOV (1832–1909) FROM A STAY IN CHERNIHIV IN APRIL–MAY 1881 FOR CONDUCTING AN AUDIT IN THE PROVINCE: PAGES OF HIS DIARY

The purpose of the article is to reveal the diary of senator O.O. Polovtsov as a historical source, which recreates the little-known private life of Chernihiv in the early 1980s, where he arrived as an auditor. **Methods:** historicism, description and analysis. **Scientific novelty:** for the first time, attention is drawn not to the results of the audit conducted by O.O. Polovtsov in the Chernihiv province, but to the senator's diary, published in its entirety in 2022 in two volumes (1859–1882). The second volume consists of notes from 1878 to 1882. The notes from 1881 can tentatively be called Chernihiv essays, the author of which clearly, sometimes with sarcasm, expresses his own vision of the people and events that surrounded him. **Conclusions:** O.O. Polovtsov had numerous meetings and conversations with the governor, officials of various ranks, leaders of the nobility, zemstvo liberals, the mayor, military, law enforcement officers, representatives of the clergy, teachers and peasants when he visited the counties. The senator not only gives his assessments and observations, but also explains in detail the judgments of his interlocutors and opponents. This is very fundamental, because this is how we learn about the positions and views of the then-known Chernivtsi, about whom there is no longer such evidence. This is very important for understanding the economic, socio-political, humanitarian climate in which Chernihiv was then.

Key words: Chernihiv, A.L. Shostak, M.I. Nepluyev, V.M. Khizhnakov, I.L. Shrag, zemstvo assembly, liberal zemtsi, V.O. Poltoratsky, A.E. von Mecklin, Oster, Kozelets, O.M. Sudienko, Novgorod-Siverskyi, Mglin, Roslavl.

Дата подання: 15 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 18 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Враження сенатора О.О. Половцова (1832–1909) від перебування в Чернігові у квітні–травні 1881 р. для проведення ревізії в губернії: сторінками його щоденника. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 59–66. DOI: 10.58407/litopis.240606.

Цитування за стандартом APA

Studyonova, L. (2024). Vrazhennia senatora O.O. Polovtsova (1832–1909) vid perebuvannia v Chernihovi u kvitni–travni 1881 r. dlia provedennia revizii v hubernii: storinkamy yoho shchodennyka [Impressions of senator O.O. Polovtsov (1832–1909) from a stay in Chernihiv in April–May 1881 for conducting an audit in the province: pages of his diary]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 59–66. DOI: 10.58407/litopis.240606.

